

ייצוגי הבית של אמנים ישראלים עכשוויים – מגילום לתיקון: מבט פסיכואנליטי ומשדה הטיפול באמצעות אמנות

עדי בצלאל, מיכל בת אור

תקציר

במאמר זה נבחנו ייצוגי הבית מתוך ראיונות ויצירות של 12 אמנים ואמניות ישראלים. יות, דרך בחינה פסיכואנליטית ומבעד להתבוננות פנומנולוגית ופסיכודינמית בטיפול באמנות. המחקר הנוכחי בחן כיצד האמנים מתייחסים לייצוג הבית ביצירותיהם מתוך ההכרה בכך שישראל היא מדינה הכוללת חברות שונות ומצבים ביטחוניים שונים הנעים בין מקום מפלט לזירת מלחמה. כרוכה בכך גם ההבנה שהקמת המדינה והמאורעות שקדמו להקמתה מונחים בבסיס היצירה הישראלית. שיטת המחקר היא איכותנית ומשלבת בין ניתוח תמטי לבין ניתוח פנומנולוגי-הרמנויטי. האמנים שהשתתפו במחקר (לפי סדר האלף-ביתי): חנאן אבו חוסיין, ורד אהרונוביץ, מיכה אולמן, מאיה אטון ז"ל, הילה ליזר בג'ה, גל ויינשטיין, זאק ז'נו, סאהר מיעארי, אורלי סבר, ענת רוזנסון בן חור, פיליפ רנצר והילה שפיצר. בעקבות ניתוח תמטי של הראיונות ומתוך אינטגרציה עם ניתוח פנומנולוגי-הרמנויטי של היצירות שהוזכרו בראיונות, עלו ארבע תמות עיקריות המתארות את ייצוגי הבית: הבית כגילום של גוף ונפש, הבית כממד הזמן, הבית כייצוג של חוויה חברתית/פוליטית והמשאלה לתיקון ולטרנספורמציה באמצעות יצירת הבית באמנות. הדיון מקיים מפגש בין-תחומי בין האמנות, הפסיכואנליזה והטיפול באמצעות אמנות, ומציג השלכות טיפוליות העולות מתוכו כמו גם אתגרים טיפוליים הנובעים ממאורעות השבעה באוקטובר 2023 סביב חווית הבית בפסיכותרפיה.

מילות מפתח: ייצוגי הבית, הבית באמנות הישראלית, פסיכואנליזה, טיפול באמנות.

מבוא

נשמתנו היא בית. וכאשר אנו נזכרים ב"בתים", ב"חדרים", אנו לומדים "לשכון" בתוך עצמנו. ניתן לראות זאת כבר עכשיו, דימויי הבית צועדים בשני הכיוונים: הם נמצאים בתוכנו בהכמדה שאנו נמצאים בתוכם. (גסטון בשלר, הפואטיקה של החלל, 1957/2020)

ייצוגי הבית באמנות הישראלית

ישראל שנוסדה על רקע גלי עליות לאורך השנים, פליטות והגירה, לחימה ואיומים על קיומה, יכולה לשמש דוגמה לקשרים המשמעותיים שבין חוויית העולים, חלקם פליטים, לבין הדורות הבאים הנוגעים לייצוג הבית באמנות. כתיבתו של היסטוריון האמנות גדעון עפרת היא מקור עיקרי לייצוגי הבית באמנות הישראלית. עפרת הוא מבקר אמנות ופילוסוף ישראלי, מומחה בתולדות האמנות ובפרט הישראלית. במאמרו "הבית קם ונופל" פורש עפרת (2010) את הדימוי הארכיטקטי של הבית כפי שמתגלה לאורך מאה שנות אמנות בישראל: החל מהאוטופיה של בית המקדש ועד לדיסטופיה של חרדת האין בית. עפרת בוחן את ייצוגי של בית המקדש, גגותיה של ירושלים ובתי הקסם של תל אביב, את הכיפות המוסלמיות שמשכו את עיניהם של אמני ישראל המוקדמים, את בתי האבל והשואה. כמו כן הוא מפנה את תשומת הלב אל בוני הבתים ואל הבתים הערביים ההרוסים. לסיום הוא משווה בין ייצוגי בתים בעשורים האחרונים באמנות לאלו המוקדמים וטוען כי הבתים המאוחרים יותר הם בתים "לא שמחים ומנוכרים" (עפרת, 2010). מיכל חכם (2020), חוקרת תרבותית חזותית וחומרית, העוקבת אחר הבנייתה של הזהות האשכנזית המודרנית דרך השיח שעסק באפיון מרחב הבית בתקופת המנדט ובשני העשורים הראשונים להקמת המדינה, מתארת כיצד אידיאלים לאומיים חלחלו למרחב המשפחה והפכו אותה לראי המדינה והחברה. מורן שוב, אוצרת התערוכה "קירות" (שהוצגה בתערוכת העשור של עדות מקומית), תיארה כך את קירות הבית:

קירות הבית מגינים על יושביו ומפרידים אותם מן העולם. החומה, כך יאמרו, מפרידה בין פנים לבין חוץ כדי להגן, חוצצת בין שם לבין כאן ובין האנשים שמשני עברה. הקירות הללו, הבנתי, הם מה שאנחנו עמלים כל חיננו להשיג ומה שאנחנו נלחמים עליו, על הבית. (שוב, 2013)

יש לציין, שלמרות חשיבותם של ייצוגי הבית באמנות הישראלית, עדיין חסרה כתיבה מקיפה בנושא זה. ייתכן שהיעדרו של השיח על אודותם משקף את ההימנעות מהתייחסות מילולית בנושא כה רגיש, העלול לעורר כאבים עמוקים, בעיקר בתקופות של מלחמה ושל איום קיומי.

הבית על פי הפריזמה הפסיכואנליטית

על אף משמעותו העמוקה של הבית בנפש האדם התאוריה הפסיכואנליטית מיעטה לעסוק בבית הפיזי לעומת זה הנפשי (Seiden, 2009). הבית נמצא ברקע המעטפת שיוצרים הוריו של התינוק והילד ודמויות קרובות אחרות במשפחה, אך לא כאובייקט בפני עצמו (עדן-אלמוגי, 2021). זאת ועוד, מושג הבית הופיע בראשית החשיבה הפסיכואנליטית, דווקא על שלילתו, כשפרויד (Freud, 1919) הציג את המונח "האל-ביתי" (בגרמנית: "Das Unheimliche") ובתרגום העברי "המאויס". האל-ביתי עבור פרויד מייצג מקום שבו תחושות ביטחון ואימה נכרכות זו בזו, כשאיום מופיע דווקא במקום המוכר ביותר (Royale, 2003). תאוריות יחסי אובייקט הדגישו את חשיבות היחסים הקרובים ביצירת התשתית הנפשית של היחיד, אשר דרך מהלכים של השלכה והפנמה, מייצרים מבנים דינמיים בעלי מהות סביבתית ומבנית של החזקה (Winnicott, 1956), תיחום (Bick, 1986) ומעטפת (אנזייה, 2004). רעיון הבית כמקום המאפשר ליחיד הוויה בריאה מופיע אצל ויניקוט (Winnicott, 1971) במאמרו "המקום שבו אנו חיים", לא בחוץ ולא בפנים, כי אם בין לבין, במרחב הביניים שהוא המרחב הפוטנציאלי שבו האדם יכול לשחק. ויניקוט בחן את המרחב הפוטנציאלי (שהוא גם המרחב של התרבות והאמנות) במונחי 'המקום' ובאופן שבו היחיד תופס מקום בעולם (take a place) ויכול לשחק בו (ויניקוט, 2007). גם מטרי (2005) מתייחס לחוויית הבית הרגשית וממקם אותה על הציר שבין הקונקרטי לבין המטאפורי. לטענתו אנו נושאים בתוכנו בית פנימי, שכן נפשנו קשורה עם בית ילדותנו כמקור אותנטי של הנפש. מיטשל (2009), מהזרם ההתייחסותי, מתאר את 'תחושת הבית' כמשמעותית בחיי האדם וכנקשרת להיבטים של שורשים ושל שייכות. לאחרונה החלו בישראל להתייחס אל הבית כאל אובייקט נפשי הכולל גם היבטים פיזיים של מיקום, מבנה ותכולה (למשל, עדן-אלמוגי, 2021; קליין, 2022). עדן-אלמוגי (2021) מציעה את מודל "הבית הפסיכואנליטי", המזמין התבוננות בבית כאובייקט המהווה הרחבה של ייצוגי האובייקט

ההורי המופנם, וכיצירה של האדם המשפיעה בתורה על זהותו ועל עצמיותו. קליין (2022) מתארת דרך התבוננות הכוללת תוכנות משה האדריכלות: כיצד הבית הפיזי, על חפציו, משמש פיצוי במצבים של היעדר סביבה אנושית מכילה.

ייצוגי הבית בטיפול באמנות

בטיפול באמנות העושה שימוש ביצירה ובהבעה (יה"ת – האגודה לטיפול באמצעות אמנויות בישראל), המגע בחומרים הפלסטיים ותהליכי היצירה יכולים להדהד היבטים מוקדמים של יחסי אובייקט (Robbins, 1987). יצירת בית מחומרים שונים מתועדת בספרות הקלינית בתיאורי מקרה פרטניים (למשל, Linesch, 1994) ובתיאורי המקרה מרובים (למשל, מסינג, 2005). אלול (2010) חקרה על אודות מטופלים המתגוררים בפנימייה, שעבורם יצירת הבית היא גם ביטוי לכמיהה למשפחה ולהשתייכות כמו גם כייצוג לעצמי. באחת הוויניטות מתואר מטופל שתחילה יצר בתים כאוטיים ומפורקים, ובתהליך הטיפולי שיתף בסוד משפחתי והחל ליצור מבנה חדש של בית יציב תוך שימוש בדבק חם (אלול, 2010). במחקר איכותני על ציורי הבית של ילדי מהגרים ופליטים בישראל, שיקפו הציורים געגוע ורצון לשייכות בחברה החדשה (Winer et al., 2021), ובמחקר על ציורי בית של ילדים שהוצאו למרכז חירום, כללו ייצוגי הבית חוויות של איום ושל הדרה (Shtern-Eden & Bat-Or, 2022). לבסוף, מתוך עדויות של מטפלות באמנות שפעלו וממשיכות לפעול עם אזרחים שחוו טראומה במעגלים שונים לאחר השבעה באוקטובר, מתואר כי רבים מהם עוסקים בכניית בתים מחומרי גלם שונים (לח ואח', 2023). המחקר הנוכחי שאף ללמוד ולהרחיב את הבנתנו על אודות ייצוגי הבית מתוך המשמעויות הסובייקטיביות שאמנים בישראל מייחסים לבית ביצירתם, כשהמשותף לאמנים הללו הוא עיסוק נרחב בייצוג הבית בגוף היצירה.

שיטה

סוגת המחקר: המחקר הנוכחי הוא מחקר איכותני על אודות המשמעויות הסובייקטיביות של אמנים ישראלים בהקשר של ייצוג הבית ביצירתם. הראיונות נותחו בגישה התמטית (Braun & Clarke, 2020), והיצירות שהזכירו האמנים בראיונות נותחו בגישה הפנומנולוגית-הרמנויטית וכללו התבוננות מדוקדקת

ביצירות – הן על איכויותיהן הצורניות (שימוש בצבע, בצורה, בקומפוזיציה וכו') והן על התכנים (דימויים/מילים) (Betensky, 1995). החקירה ההרמנויטית מעמיקה למשמעויות ברובד אימפליסיטי בתוך מתודה פרשנית המקובלת בטיפול באמנות (Linesch, 1994). לבסוף נערך ניתוח אינטגרטיבי אשר חיבר בין הקטגוריות של שני הניתוחים לכדי תמות מרכזיות.

משתתפים

במחקר השתתפו 12 אמנים ואמניות פעילים בשדה האמנות העכשווי בישראל המתמקדים בנושא הבית בגוף עבודתם. לצערנו לא ניתן היה לשלב במאמר זה את יצירותיהם של כולם, אך תרומת כל אחד ואחת מהם הייתה משמעותית לאין ערוך לצורך הבנת ייצוג הבית באמנות הישראלית העכשווית. להלן שמות האמנים¹ ותיאורם (לפי סדר האלף-בית):

מיכה אולמן – יליד 1939, ישראל. אמן רב-תחומי, זוכה פרס ישראל. יוצר מיצבים ופסלים ברחבי העולם.

חנאן אבו חוסיין – ילידת 1972, ישראל. אמנית רב-תחומית ואשת חינוך. ביצירותיה מתייחסת בין היתר ללימות נגד נשים בתוך הבית.

ורד אהרונוביץ – ילידת 1980, ישראל. אמנית רב-תחומית העוסקת ביחסים בין בני המשפחה ובזיכרונות ילדות.

מאיה אטון ז"ל – 1974–2022, ישראל. אמנית רב-תחומית, כתבה ויצרה תערוכות בהשראת נושא הבית.

גל ויינשטיין – יליד 1970, ישראל. פסל. בעבודותיו מתייחס לדימויים מההיסטוריה הארץ ישראלית, ייצג את ישראל בביאנלה בסאן בפאולו ובוונציה.

ז'אק ז'אנו – פסל, יליד 1950, מרוקו, עלה לישראל בשנת 1957. עושה שימוש קבוע בדימוי הבית ביצירותיו.

הילה ליזר בג'ה – ילידת 1966, ישראל. אמנית רב-תחומית העוסקת בפיסול ובציור. עיקר עבודותיה עוסקות בדימוי הבית.

1 מטעמי נוחות הכתיבה נקטנו את הצורה הבלתי מסומנת 'אמנים'. ההתייחסות היא כמובן לכל המינים.

סאהר מיעארי – יליד 1974, ישראל. אמן רב-תחומי, מגדיר עצמו כ"אמן בנאי". עוסק ביצירותיו בפועלי הבניין השקופים ובעבודות הבנייה בישראל.

אורלי סבר – ילידת 1976, ישראל. אמנית רב-תחומית, יוצרת מיצבים מונומנטליים ועוסקת ביחס בין חלל פנימי לחיצוני.

ענת רונסון בן חור – ילידת 1979, ישראל. ציירת. מתגוררת ברמת הגולן, מתארת בעבודותיה את ייצוג הבית ואת המעבר מבית ארעי לבית קבע.

פיליפ רנצר – יליד 1956, רומניה, עלה לישראל בשנת 1960. פסל וצייר. זוכה פרס מפעל חיים. עוסק בזיכרון העלייה והקמת הבית בישראל.

הילה שפיצר – ילידת 1985, ישראל. ציירת. עסקה בנדודיה בין בתים של זרים, ציירה אותם מבחוץ ומבפנים.

הליך המחקר

בחירת האמנים למחקר זה נעשתה כתוצר של דיון עם אמנים ועם אנשי אקדמיה הפועלים בשדה האמנות הישראלי כיום. הדיון כלל התייחסות לטיב העבודות, לנפח היצירות ולתרומת היצירות לשיח האמנותי בישראל, וכן גם למגוון המאפיין את החברה הישראלית. האמנים שנבחרו, ייצוג הבית בולט בעבודתם ובחשיבתם האמנותית, כשהחומרים הפיזיים שמהם עשויות יצירותיהם, ייחודיים ומגוונים (למשל פלסטלינה שחורה, מלח גס, שמן או בטון חשוף).

לאחר שהצעת המחקר הנוכחי קיבלה אישור מוועדת האתיקה הפקולטטית באוניברסיטת חיפה (אישור מספר 124/22), גובשה קבוצה מגוונת של אמנים מבחינת גיל, מגדר ורקע. לאחר הבחירה נשלחו הצעות להשתתף במחקר ל-16 אמנים יהודים וערבים, ו-12 הגיבו בחיוב. האמנים שהסכימו להשתתף במחקר שיתפו גם בחומרים שתוארו בתקשורת ובתערוכות. במפגש הפרטני עם כל אמן בביתו או בסטודיו שלו, שנערך עם הכותבת הראשונה, התבקש האמן למלא שאלון דמוגרפי, לחתום על טופס הסכמה לריאיון, כשלבסוף נערך עימו ריאיון מובנה למחצה. הראיונות הוקלטו ותומללו. משום שמדובר במשתתפים שאינם אנונימיים, לפני כתיבת פרק הממצאים נשלח לכל האמנים בתכתובת אישית החלק שבו הם מצוטטים, וכולם אישרו את הפרסום, למעט אמנים אחדים שביקשו לערוך שינויי ניסוח קלים. הראיונות נערכו בתקופה שבין החודשים מאי לדצמבר בשנת 2021.

מחקר זה אינו מתיימר להציע טענה באשר לייצוג הבית בחברה הישראלית, אלא מבקש לפרוש דרכי מבע שונות של אמנים שונים כלפי ייצוג הבית נכון לזמן ביצוע המחקר.

כלי המחקר

כלי המחקר כללו שאלון דמוגרפי וריאיון אישי. השאלון כלל גיל, מגדר, ארץ מוצא, מספר שנות עיסוק באמנות, תערוכות שונות שבהן השתתפו ועוד. מדריך הריאיון פותח לצורך המחקר הנוכחי וכלל שאלות על אודות החוויה הסובייקטיבית של האמנים סביב נושא הבית במטרה ללמוד על החוויה האישית ועל המשמעויות השונות עבורם סביב ייצוג הבית ביצירתם. שאלות לדוגמה: האם יש משמעות לחלקים שונים מצורת הבית עבורך? הגג, המרתף, הקירות, החצר, המרפסת, החלון? האם את/ה חושב/ת שהעיסוק בבית נובע מזיכרונות ילדות אישיות? או מחוויות אישיות? אם כן תרצה/י לשתף בהן?

ניתוח הנתונים

הנתונים נותחו נערך בשיטת הניתוח התמטי הכולל שישה שלבים בהתאם למודל של בראון וקלארק (Braun & Clarke, 2020): (1) היכרות עם הנתונים לאחר תמלול הראיונות; (2) יצירת קודים ראשוניים באמצעות ניתוח שיטתי וזיהוי יחידות טקסט; (3) חיפוש נושאים מתוך הראיונות; (4) סקירת הנושאים שעלו; (5) הגדרת הנושאים; (6) כתיבת המחקר.

ניתוח יצירות האמנים נערך מתוך הפרספקטיבה של הגישה הפנומנולוגית לטיפול באמנות. בטנסקי (Betensky, 1995), חלוצת הגישה הפנומנולוגית, טבעה את המושג "אמנות הראייה וההתבוננות" כשיטה המתמקדת בהתבוננות קפדנית וחקרנית בתוצר ובתהליך האמנותי. הניתוח כלל גם ניתוח הרמנויטי, שבבסיסו ההנחה שיצירות האמנות הן בעלות משמעויות חבויות (לוי, 1986), שאינן נגלות בקריאה או בהתבוננות ראשונית (Josselson, 2004). ניתוח הנתונים וגיבוש התמונת נעשו על ידי שתי המחברות תוך הקשבה מוקפדת לריבוי הקולות בטקסטים וביצירות, באופן המחזק את אמינות המחקר (צבר בן יהושע, 2001). בכתיבת המאמר נשתמש במונחים הבאים לציון כמות המשתתפים בקטגוריות ובתמונת השונות: מרבית המשתתפים (7-11 משתתפים); מחצית מהמשתתפים – שישה משתתפים; מיעוט המשתתפים (פחות מחמישה).

ממצאים

ניתוח הראיונות והיצירות שהוזכרו בהם הניב ארבע תמות מרכזיות: הבית כגילום של גוף ונפש האמן והאמנית; הבית כממד הזמן; הבית כייצוג של חוויה חברתית/פוליטית; המשאלה לתיקון ולטרנספורמציה באמצעות יצירת הבית כאמנות.

הבית כגילום של גוף ונפש

ייצוג הבית גילם עבור אמנים רבים את ייצוג העצמי או ייצוג של חלקי עצמי. תמה זו כוללת שני היבטים מרכזיים: הבית הגופני והבית כשיקוף של מצב נפשי.

א. הבית הגופני

רוב האמנים התייחסו אל הבית כאל רחם: מקום שמגן, שומר, עוטף, מייצר חיים ומאפשר המשכיות. האמן פיליפ רנצר מתאר זאת כך: "בית זה משהו שמגן עליך, זה משהו שעוטף אותך, זה משהו שאתה מרגיש בו שייך, זה מקום שאתה ניזון ממנו ואתה מזין אותו. הוא בעצם חלקת אלוהים הקטנה שלך כבן אדם". מרבית האמנים זיהו בבית היבטים גופניים שונים, לדוגמה, האמן מיכה אולמן התייחס אל פסלו הסביבתי 'יסוד' כייצוג של הלב וחדריו. היצירה היא מעין תוכנית קרקע של דירת ארבעת חדרים, כשבמרכזו של כל חדר יצוק דימוי של כיסא השקוע באדמה הפונה לכיוון שונה. "הקשר בין החדרים לסכמה של הלב, עם עורקי תחבורה לשני אגפים שהולכים לכיוונים מנוגדים כמו עורקים וורידים והפתחים, הם הפתחים של הלב באופן סכמתי" (אולמן).

ב. הבית כשיקוף של מצב נפשי

כל האמנים במחקר תיארו את הבית כמייצג מצבים נפשיים. כך לדוגמה, האמנית הילה ליזר בג'ה התייחסה אל הבית כאל דיוקן, דמות בעלת הבעת פנים ייחודית. ביצירתה 'חלקיק אלמנטרי' נוצרת תנועה בזווית המוטות האלכסוניים בשילוב עם פרופורציות הדלת, והחלונות מדמים מבע אנושי מבוהל.

הילה ליזר בג'ה, "חלקיק אלמנטרי", 2012, ברזל בניין 8 מ"מ, 250/70/160 ס"מ.
צלם: דימה ולרשטיין

מרבית האמנים המשתתפים תיארו את הבית כאובייקט עם חיים משל עצמו, המתמזג עם גופו של השוכן בו. האמנית מאיה אטון ז"ל תיארה את הבית ואת הדמות שבתוכו ל"מארב – כתב עת מקוון לתרבות ואמנות. האמנית כתבה טקסט העוסק בתחושותיה בבית לאחר הסתגרות ביתית קצרה ותיארה כך: "הבית ואני הפכנו לישות אחת, נעה באטיות דוממת. אני הופכת לחפץ, לקירות, לרצפה" (אטון, 2007).

האמנית ענת רוזנסון בן חור חוקרת את המרחב הביתי מנקודת מבט נשית. כמעט בכל עבודותיה מופיע ייצוג הבית או אוהל. בציור 'ללא כותרת' משנת 2019 מופיע במישור האחורי הבית המואר בלילה ודמות נשית מדליקה מדורה בחצר. במישור הקדמי מצויר אגם ובו שטיח אדום שהולך ונמוג במים.

ענת רוזנסון בן חור, "ללא כותרת",
אקריליק על בד, 160/100 ס"מ, 2019.
סריקה: סטודיו שוקי קוק

יצירה זו ממחישה חוויה של טשטוש גבולות שבין הפנים והחוץ, בין הבית לשוכן בתוכו, ועשויה לעורר בצופה תחושות של בלבול וחוסר התמצאות לצד התמזגות ואחדות עם הבית ועם סביבתו.

הבית בממד הזמן

לתמה זו שני היבטים: הבית שבין עבר להווה, והבית הביתי לעומת האל-ביתי.

א. הבית שבין עבר להווה

כל האמנים התייחסו בדרכים שונות לביתם הממשי והאישי או לבית הוריהם. מרביתם ביטאו חלומות, פחדים ופנטזיות על הבית הראשוני מן העבר, העוסקים בדמויות ההורים והיחסים עימם. האמן פיליפ רנצר מביע דימויים מחייו, בפרט

חזויית ההגירה כילד וכמבוגר והחיים במעברה. בריאיון עם האמן הוא סיפר כיצד ביצירות שהציג בביאנלה בוונציה בשנת 1999: 'איזור' ו'כשאבא פגש את אמא' התייחס לזיכרון המפגש הראשוני בין הוריו. אביו של רנצר היה ארכיטקט, והבחירה בבנייה של בתים ביצירה זו כפי הנראה אינה מקרית.

פיליפ רנצר, 'כשאבא פגש את אמא', 1999, בתים מעץ, מרכבת שלושה גלגלים, סאונד.

האמנית ורד אהרנוביץ עשתה שימוש בגרמושקה (תוכנית המתאר) של בית ילדותה ובנתה אותו בהקטנה במוזיאון הרצליה יחד עם אביה בתערוכה "קן לקוקיה". היא הסבירה כיצד בא ממד הזמן לידי ביטוי בעבודה 'שעון הקוקיה':

הבית משתנה, הגינה משתנה. ההורים בעיקר. אחד הדברים שהפריקט עסק בו בהרצליה זו ההזדקנות. ההזדקנות של ההורים, ופתאום אני מסתכלת גם על עצמי. המקום הזה של הזמן שחולף ומשנה את הדברים. כל פעם שאני באה עוד משהו משתנה, עוד משהו הלך אז בעצם הפכתי את הבית למעין שעון כזה.

ורד אהרנובויץ, 'שעון הקוקיה', מדיה מעורבת, מיצב קינטי, 290/260/200 ס"מ, 2019. צלמת: לנה גומון

ביצירות אלו, הבית שנוצר מתוך הזיכרון, הופך לנקודת מוצא ליצירה, ונושא זיכרונות אוטוביוגרפיים. אנו הצופים שותפים פעילים בהתבוננות קרובה, שאף היא מקושרת לזיכרונות אוטוביוגרפיים שלנו הקשורים אל ארכיון הבתים שהתגוררנו בהם על פני ציר הזמן.

ב. הביתי לעומת האל-ביתי

הבית בממד הזמן נתפס כמקום אמביוולנטי: מחד גיסא הוא נתפס כמקום בטוח, ומאידך גיסא כמקום שיכול להיחוות כחודרני ומאיים. האמן ז'אק ז'אנו יליד מרוקו יוצר דימוי בית ברבות מיצירותיו המשלבות חומרים שונים. ביצירותיו חוזר מבנה מרובע בעל כיפה עגולה: בית, קבר ומקום קדוש. חיים, מוות ודת. לדבריו של ז'אנו, הדבר החשוב בבית הוא היותו מאכלס התהוות של חיים חדשים. בית מסמל עבורו משפחה וילדים, המשכיות של החיים הפיזיים. ביצירתו 'טוב שמן משמן טוב' נראה בית העשוי מלוחות זכוכית שקופה בתוך קערת ברזל גדולה המלאה בשמן שרוף. השמים משתקפים בשמן והבית כאילו צף בין שמים לארץ. הצורה המעגלית של הקערה התוחמת מהדהדת את החוויה הרחמית והמעגלית. בעבודה מקבילה בשם

'הזן את העולם', מבנה הבית עשוי גרעיני חיטה וברזל. גרעיני החיטה הם חומר מזון מתכלה, מן המוכן (Ready made), והאסוציאציה הראשונית שהיצירה מעלה היא של הזנה ופונקציונליות. שתי העבודות הללו של האמן מייצרות מכל ביתי המספק את הצרכים הפיזיים והרוחניים של האדם.

ז'אק ז'אנו, 'טוב שמן
משמן טוב', 2014,
טכניקה מעורבת:
לוחות זכוכית, ברזל ושמן

ז'אק ז'אנו 'הזן את העולם', 2014,
טכניקה מעורבת: ברזל וחיטה

אצל מיעוט מהאמנים הבית מוצג כמקום לא בטוח וכמרחב שמתרחש בו איום כלשהו. האמנית חנאן אבו חוסיין מספרת בריאיון עימה:

הבית פוגש אותי באימא שלי. הקשר שלי עם אימא, הקשר המורכב עם אבא. הבית בעצם זה זיכרונות ילדות, נוסטלגיה בעבודות. בלטה. עבודה ראשונה בעצם שאני מדברת על אלימות בתוך הבית. שזה נושא טעון והתביישתי לחשוף את זה. רק אחרי עשרים שנה התחלתי לדבר על אלימות בתוך הבית.

הדימוי בייצוג הבית שאבו חוסיין חוזרת אליו הוא הבלטה (מרצפת) המסמלת את הרצפה בבית, המסתירה מתחתיה התרחשויות חבויות. בתערוכה שהציגה בגלריית "משרד" בתל אביב בשנת 2009, הרימה אבו חוסיין את המרצפות אל על ופיזרה על הרצפה מתחת מלח גס. מה שבדרך כלל מקובע בבית (המרצפות) הופך ביצירתה למרחף ופתוח, היבט חושף וטרנספורמטיבי שיופיע בתמה הרביעית.

לסיכום, הבית בממד הזמן מייצג תקופות חיים שונות של האמנים, כשהיצירה מחזיקה זיכרונות על אודות תקופת חיים, יחסים קרובים, ייצוגי עצמי ותגובות עכשוויות לזיכרונות. ייצוגי הבית מבטאים חוויות של מוגנות ושל הזנה, של תלות ופגיעות – עד לציון התרחשותה של פגיעה טראומטית שהתחוללה בין כתליו.

הבית כייצוג של חוויה חברתית/פוליטית

בראיונות עלה העיסוק בציר שנע בין תחושות שייכות לבין תחושת זרות אם בהקשר למדינה, לקבוצה או לתרבות, דרך תיאור של תהליכי קליטה בארץ ונוף הבנייה המשתנה והמואץ.

א. הבית כייצוג של שייכות וזרות

דוגמה לתחושת הזרות, למאפיינים של הגירה ולאופן שבו המרחב הפוטנציאלי מאפשר עיבוד של חוויית מקום 'לגור בו', ניתן למצוא בגוף עבודותיו של האמן סאהר מיעארי. יצירותיו של מיעארי מהדהדות ביטוי של תודעת המחאה כנגד הגירוש, ההדרה ואי-השוויון החברתי פוליטי בישראל. יצירתו "הדימוי הנעדר" מושפעת משיחה שהייתה לו עם פועלים ערבים מהאיזור על הקושי שלהם להתנייד במרחב בשל המחסומים הביטחוניים בדרכים. בעקבות שיחות אלה בחר מיעארי לשבש ביצירתו את החיים האקדמיים התקינים בבצלאל, בסרבול המעבר מכיתת לימוד אחת לאחרת. מיעארי הכניס פנימה את חוויית המחסום שהתושבים הפלסטינים חווים בסביבת מגוריהם כחלק מחוויית ביתם.

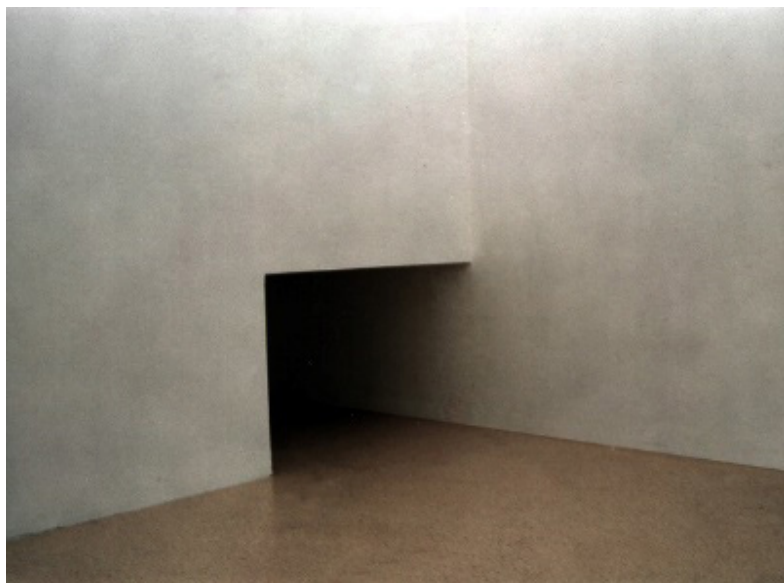

סאהר מיעארי, 'הדימוי הנעדר',
2014, מיצב בטון, הגלריה לצילום
בצלאל

האמנית אורלי סבר מתייחסת בעבודותיה לצורך בשייכות כילידת קיבוץ שבו גדלה בחוויית הלינה המשותפת. העבודות של סבר הן של חללים גדולים המושכים להיכנס לתוכם מחד גיסא, אך אינם מאפשרים זאת מאידך גיסא. הצופה מוצא את עצמו מתקשה להיכנס, לעמוד, נחסם על ידי קירות או שאינו יכול להיכנס כלל ומוצא עצמו בחוץ. העבודות עוסקות בחללים שאינם מאפשרים לשכון בהם. אלו חללים חסומים, בלתי מושגים המותירים את הצופה בתחושה של אכזבה ותסכול. החומרים שהאמנית משתמשת בהם הם חומרים עם נוכחות חושית, כמו פלסטלינה שחורה מומסת, המגלמים בתוכם מידע חושי שהצופה מבין תחילה בחושיו ורק לאחר מכן ברמה המושגית.

ביצירות אלו הצופה חווה חוויה גופנית ונפשית שמקורותיה בחוויות שנחו במרחב הביתי והאלי-ביתי בהקשר חברתי, בגוף ראשון. בשפה הטיפולית ניתן לומר שהיצירה משמשת מרחב לחוויית אנאק מנט (enactment) עבור הקהל, והיא מאפשרת ביטוי לממד תקשורתי רב-שכבתי בין האמן לקהל דרך ערוצי חישה ותפיסה שונים.

אורלי סבר, 'חור שחור', 2008,
קירות גבס, פלסטלינה שחורה,
תאורה ואוורור, מוזיאון חיפה.
צילום: אלעד שריג

אורלי סבר, 'נישה', 2002, קירות גבס, מיצב

ב. התפקידים החברתיים המגולמים בבית הבית מופיע ברוב הראיונות כמייצג מציאות חברתית כמו בתיאור תפקידי ההורים. האמנית ורד אהרונוביץ תיארה בריאיון את האופן שבו היא תופסת את תפקיד האב בבית: "הרבה פעמים בשעוני קוקייה, שהם בצורת בית יש לצד הבית גלגל שפועל על מים זורמים והוא מפעיל את השעון. חשבתי על אבא כמישהו שמפעיל את הבית." ביצירה 'שעון הקוקיה' בדופן הבית דימוי קינטי שבו מוצג האב מסתובב על גלגל. דמות האב נושאת תפקיד של הנעה, הכרוכה באחריות, בחזרתיות ובעבודה יום-יומית קשה.

ורד אהרונוביץ, 'שעון הקוקיה', מדיה מעורבת, מיצב קינטי, 290/260/200 ס"מ, 2019, צילום: לנה גומון

בגוף עבודתיה של ענת רזנסון בן חור בולט תפקיד האישה היום ובעבר. בריאיון תיארה את תפקיד האם כיום כדואגת לבניית הבית ולניהולו. כיוצרת תיארה את משפחתה כמבנה בעל אינטראקציות קרובות. בציור 'להשקות את הקירות' ניתן לראות את דמות האם משקה ומטפחת את קרקע הבית. לסיכום, ייצוגי הבית במרחב החברתי כוללים הן תחושה של זרות הן תחושה של שייכות, והם נותנים ביטוי לתפקידים מגדריים המאיימים לכולא את הדירים בו בגבולות מקובעים.

ענת רוזנסון בן חור 'משקה את הקירות', 2019, אקריליק על בד, 180*120 ס"מ. סריקה: סטודיו שוקי קוק

משאלה לתיקון ולטרנספורמציה באמצעות יצירת הבית באמנות
רוב האמנים תיארו ייצוג אמנותי המטפל בהיבטים של אובדן ושל סוד, וכן צורך לתקשר היבטים מושתקים דרך היצירה.

א. חשיפת הסמוי לצורך ריפוי ושינוי
שליש מהאמנים ביטאו משאלה לחשוף את סודות הבית לעיני הצופה. לדוגמה, האמנית חנאן אבו חוסיין מרימה את המרצפות ביצירתה אל על, כדי שאפשר יהיה לראות מה מסתתר מתחתן. באקט זה היא חושפת את מה שנאלצה להסתיר, והוא כעת זמין לעיבוד ולריפוי ונושא מסר חברתי למשפחות רבות הסובלות מאלימות במשפחה ומסתירות את פגיעותן מתוך בושה ואשמה. גם השימוש במלח גם מעלה אסוציאציות של ריפוי וחיטוי.

האמן פיליפ רנצר מייצר זיכרון של בית ילדותו, כאשר הוא מתייחס להגעתו במטוס ארצה בעלייה מרומניה. ביצירתו הוא ממזג בין המטוס לבין השיכון: "קראתי ליצירה 'העלייה לארץ'. המטוס הוא מטוס 'טארום' של חברת התעופה הרומנית, והוא תקוע על הגג של הבניין, הגענו לארץ בהתרסקות. זה אולי בית יחיד שהוא בית מאוד ספציפי".

הדימוי המטאפורי שממזג את כלי התעבורה שעימו הגיעו העולים החדשים לארץ עם השיכון ששוכנו בו, מתאר התרסקות אלימה. ועם זה, השיכון נראה שלם והדימוי מתלכד לאחד. ייתכן שרק דרך היצירה ניתן להעלות היבטים סמויים ואולי גם פחות מדוברים בגלוי בחברה: הכאב שבעלייה ארצה, חוויית ההתרסקות, האובדנים והצורך לעכל דבר־מה באופן מתמשך.

פיליפ רנצר, 'הנרקיס 8',
גלריה גורדון

האמנים חושפים אם כן סוד או אמת נסתרת ופותחים פתח ביצירתם לשיח אישי וחברתי על אודות היבטים אנושיים מושתקים המוסיפים להתקיים בצורות שונות במרחב.

ב. שפת הפעולה בייצוג הבית

כל האמנים השתמשו בראיונות עימם בפעלים בזמן הווה בהקשר של ייצוג הבית: 'לפרק/להחזיק' (מאיה אטון), 'להרים אותו למעלה' (ז'אק ז'אנו), 'להניחו על גלגלים' (פיליפ רנצר), 'לרקוד' (הילה ליזר בג'ה, חנאן אבו חוסיין), 'לראות' (ורד אהרונוביץ), 'להיכנס' (אורלי סבר), 'לכסות' (סאהר מיעארי). הביטוי בפועל מנכיח מעשה, תנועה, פעולה, כאשר הפעולה היצירתית היא השיקוף בחומר של אותה פעולה פנימית.

לדוגמה, האמנית הילה ליזר בג'ה מתארת את היחס בין ייצוג הבית לבין הפתח לחשוב מחשבות: "תראי אני חושבת שזה כמו שמדברים על מערה. כל בן אדם שרואה פתח של מערה הוא רוצה לחדור פנימה. והמקום הזה של האפל בדימוי, המקום הזה פותח פתח. פתח זה מקור למחשבות."

גם יצירותיהם של האמנים המזמינים את הצופה לכדי שיטוט ופעולה במרחב, לא רק שמעוררים בצופה עצמו פעולה ביחס לבית, כי אם גם מתפקדים כמכניסי אורחים למרחב הבית האמנותי, ובכך מכניסים גם את האחר פנימה לחוות מקרוב.

ג. האיחוד שבין הבית לבין הדרך

ביטוי לכמיהה ולמתח של החיבור בין הבית לבין הדרך ניתן למצוא בצורה מובהקת ביצירות של שלושה מהאמנים שהשתתפו במחקר: האמן ז'אן ז'אנו והאמן פיליפ רנצר יצרו בתים המונחים על גלגלים או תלכיד שבין בית לכלי תעבורה, כמו הבית והמטוס בדוגמה הקודמת. האמן פיליפ רנצר מתייחס להנחת הבתים על גלגלים בעבודותיו:

"...הבית הוא לא סוג של בית סוהר שלא מאפשר לך תנועה, אלא הוא יושב על גלגלים שיכולים לאפשר לך לעבור ממקום למקום ומצד שני אתה גם לא מוותר על העובריות שהבית מייצג בשבילך."

פיליפ רנצר, 'העגלה הגדולה',
2001, תלת אופן, קרטון, עץ, נייר,
מתכת, 53*231*204 ס"מ

ז'אק ז'אנו,
בתים על קורות ברזל

ורד אהרונוביץ, שבנתה את דגם בית הוריה וילדותה מעץ וברזל, השיקה ספר "פופ אפ" עם סצנות שונות מהפרויקט. את הספר, בניגוד ליצירה המקובעת, ניתן להרים ולהניח על מדף או לשאת אותו בתיק. איחוד זה שיצרו האמנים שבין קביעות ותנועה, יכול לתאר דיאלקטיקה עמוקה שבין הצורך בקביעות לבין הצורך בהשתנות.

כפולה מתוך ספר האמנית
'שעון הקוקיה' 2021,
צילום: מיכאל לירן

דיון

מניתוח הראיונות שנערכו עם 12 אמנים, שנושא הבית מרכזי בגוף יצירתם, וכן מחיבור אל יצירותיהם שהוזכרו בראיונות אלו, התגבשו ארבע תמות מרכזיות: הבית כייצוג עצמי גופני ונפשי, הבית כממד הזמן, הבית כייצוג לחוויה חברתית/פוליטית ומשאלת התיקון והטרנספורמציה ביצירת האמנות של הבית. הדיון יעסוק במשמעות תמות אלו בהקשרים פסיכותרפויטיים, וכן יתחבר להווה המתמשך מאז השבעה באוקטובר 2023, כשהטראומה המרכזית אירעה בתוך הבתים והיישובים, כשרבים עדיין עקורים מביתם, וחויית הקולקטיב היא חוויה אל-ביתית.

האמנים ויצירותיהם במחקר זה ביטאו מגוון רחב של חוויות נפשיות בהקשר של ייצוגי הבית – החל בחויית הגופני והנפשי, הרחמי, הטראומתי, החברתי, הפוליטי וכן המשאלה לתיקון. מגוון זה מתאר את הטווח הרחב של הנושאים שניתן לעבד בטיפול, כשמתופלים עוסקים בייצוג הבית. הקשבה מדוקדקת למבנה הבית, למיקומו, לפנימיותו ולממד הזמן הנקשר בו, יכולה לסייע בזיהוי החוויה הנפשית המובעת דרכו. גם קליין (2022) בעוסקה בבית הפיזי כמעטפת נפשית מציעה עבודה עם המרחב הביתי בטיפול בשלושה מישורים: הקשבה לבית המתואר על ידי המטופל בתשומת לב; איתור המעטפת הרגשית המעניקה לו ביטחון; ובחינת הרגשות והזיכרונות המגולמים בגוף, שהבית על חלקיו מעורר במטופל. המחקר הנוכחי מוסיף גם את הפניית הקשב לרצף שבין הביתי והאל-ביתי וכן לתנועה שבין הבטוח למאיים, גם בהקשרים האישיים אך גם בהקשרים החברתיים והפוליטיים. נוסף על כך, פעולת תיקון יצירתית יכולה להתהוות במעשה הטיפולי בהקשר של ציר דו-כיווני זה.

בקוטב הביתי של ציר זה מוצגת חויית הרחם כחויית בית המספקת חויית ביטחון והתפתחות. הפסיכואנליטיקן אוטו ראנק (Rank, 1924) תיאר את "פנטזיית הרחם" (womb fantasy), כשהמוטיב האופייני לה הוא געגועים לרחם כאל הבית הראשוני. זיקה זו, שהיה לה ביטוי גם במחקר הנוכחי, מתארת חויית תלות בסביבה בהקשר של ביטחון והתפתחות. בדומה לכך האמנים תיארו את יצירת האמנות שלהם כמחזיקה הן את העצמי והן את הבית באותו אובייקט. בכך הם ממחישים את רעיונותיה של אטינגר (2001) על אודות הנגישות של הרחמיות האימהית, אך לא ככזו המעוררת חרדת סירוס (מתוך המשוואה רחם=קבר), אלא דווקא כמרחב לטרנספורמציה ולהפצעה. גם מילנר (2006/1952) תיארה חוויות אשליה באמנות

כהתמזגות עם אובייקט, חוויות שיש בהן פוטנציאל להרחבת העצמי. בהקשר זה, למשל, ראוי להתעכב על תיאוריהם של מטופלים המתארים חדר בבית, או אף פינה, כמרחב ביתי אשר בו יחווה הוויה מתמשכת, הרפיה והירגעות, קשב והתבוננות יצירתית כמשאבי התמודדות. ניתן לבקש להרחיב את התיאור גם על ציר הזמן – מתי ההירגעות מתאפשרת ומתי היא מסוכלת, האם זו מציאות או שמא משאלה.

לעומת זאת, בקוטב הבית הנחוה כמאיים, ייצוג החוויה האל-ביתית ביצירתם של האמנים מהווה הכרה והתייצבות במישור הסובייקטיבי והחברתי אל מול פעולות אימפנינג'מנט, אי-צדק, אפליה ופגיעה בחלש בתוך מערכות יחסים בין-אישיות, חברתיות ופוליטיות. ניתן לחשוב על מטופלים המרבים להביא לטיפול חוויות שליליות הקשורות במבנה ביתם – חוויה של צפיפות, מחנק, אי-סדר וכן חוויות של נראות יתר או צורך בפתחים – כמי שמביאים חוויה סובייקטיבית בעלת משמעות נפשית מעבר לתיאור הקונקרטי. ניתן לחשוב על הקושי להשתכן בגוף, ו/או לחוות היות בתוך סביבה מאפשרת אליבא דה ויניקוט (2009/1963). כך לדוגמה, בית שנחוה גדול מדי, יכול לתאר חוויה של הקן המתרוקן עבור מטופלים שילדיהם בגרו, או מטופלים שחווים שינויים פנימיים, המשתקפים בחוויית הבית הפיזי-נפשי והפעולות הנעשות בהקשרו, שינויים המשקפים התארגנות נפשית מחודשת והשתכנות; בדומה ליצירות האמנים, הבאת ייצוג הבית לשיח הטיפולי יכולה להזמין לדימוי ויזואלי מטאפורי שיסייע לחקור את החוויה הנפשית המובעת באמצעותו. בהתאמה לרעיון זה, עדן-אלמוגי (2021) מציינת גם את חשיבותם של הייצוגים החושיים של הבית בטיפול, המתקשרים לחוויית ההחזקה הביתית. בטיפול באמצעות אמנות שיח זה מקבל רובד נוסף של חומריות (יציבות, שקיפות, אטימות, יחסיות, צבעוניות וכו'), אשר יכולה בתורה לשפוך אור על ייצוגים נפשיים בהקשר של בית.

המחקר הנוכחי מצא כי פעולת התיקון מתרחשת ביצירותיהם של האמנים לעיתים באמצעות הפרת סדרי הבית (כמו מיקום המרצפות המרחפות של חנאן אבו חוסיין), והיא כרוכה בפירוק ובהרכבה. תהליכים אלו רלוונטיים גם לתהליכי טיפול. המשאלה לתיקון והיצירה כטרנספורמציה הופיעו בהיבטים מגוונים: בחשיפת סודות וטבואים משפחתיים ולאומיים, כך שהחשיפה היא חלק מתהליך של הכרה ותיקון (מרקמן, 2013); באיחוד בין ייצוגי הבית והדרך, כך שנוצר מבנה ביתי המאפשר תנועה והתפתחות (לוי, 2012); ובהזמנת הצופה לעדות משתתפת (wit(h)nessing) – מושג המתקשר אל המרחב הרחמי כאל מרחב לימינאלי, של

אניאחר, המתאר עדות המחברת לעמדה אתית וחומלת (אטינגר, 2001). התמה העוסקת במשאלה לתיקון ובטרנספורמציה ממחישה את ערכה של עבודה נפשית יצירתית החותרת לריפוי, לשיתוף האחר ולצמיחה מתוך מצוקה (Bion, 1965). תמחיש זאת ויניטה הלקוחה מטיפול באמנות בנער בן 12 שהתמודד עם מעברים מרובים. בשיח הטיפולי תיאר הנער את מבנה ביתו על חדריו ורהיטיו הטכנולוגיים כמו בתוכנית אדריכלית ורשם אותו בעיפרון. אולם כשפנה לפסל את הבית בחומר, הגיח דווקא דימוי של אוהל וקמפינג כמשאלה לנוכחות משפחתית כצורך נפשי. פעולת האמנות אפשרה מבט טרנספורמטיבי על חווית הביתיות והנדרים עבורו, בייצוג המאחד בית וארעיות, כשדווקא הארעיות מכוננת נוכחות ומפגש משפחתי שהיו חסרים עבורו.

מסקנות ויישומים לפרקטיקה טיפולית

בתקופה של טראומה קולקטיבית המפגישה אותנו עם היבטים של אל-ביתיות, כדוגמת מלחמה, אסון טבע, ומגפה, נחוזה את תופעת "הקיר הנופל" (גמפל, 2010) שבה המציאות המאיימת פולשת אל חדר הטיפול. ניתן לחשוב כי מטאפורה זו כוללת את חדירת האל-ביתי אל הביתי. בתקופה כזו עשויה להיווצר חווית שותפות גורל בין המטפל למטופל, שאף היא תורמת לחוויות של אוניברסליות ושייכות. המטפל מוזמן להפיל בתוכו קירות תאורטיים בניסיון לתת מענה מותאם לצורכי המטופל המתמודד אף הוא עם אל-ביתיות. הדינמיות הנדרשת בתקופה זו יכולה להתבטא בתלכיד שבין הבית לבין הדרך, שבו, במילותיו של לוי (2012): "אי אפשר לשבת בבית בלי להימצא במסע" (עמ' 55). כדוגמה לדינמיות ולשינויים שנערכו בסטינג הטיפולי לאחר אירועי השבעה באוקטובר, מטפלות באמנות יצרו סטינג חדש חירומי – סטודיו פתוח בטוח שדרש יציאה מהחדר הטיפולי המסורתי אל מרחבי הקהילה (לח ואח', 2023). גם הטכניקה הטיפולית הותאמה לצרכים החדשים, כמו למשל, בעבודה עם מפונות בטכניקת היומן הוויזואלי (Dune, 2021) אשר הוצא מן החדר הטיפולי ושימש כמעין חפץ מעבר שהוטען בין המפגשים ובמהלכם במשמעויות סובייקטיביות מגוונות. היומן הפך למעין בית חלופי לבית המרוחק, שבו אפשר לתעד את המתרחש (לינג-סקופ, 2024). היחסים הטיפוליים גם הם יכולים לשמש בית מטאפורי המחזיק את הרצף של חווית המטופל בתקופה

רווית קיטועים ואובדנים, בית המאפשר לחוש מוחזק ובטוח להמשיך בפעולת החקירה הטיפולית.

לסיכום, ביצירות האמנים שתוארו במחקר זה, בדומה לחקירת הבית במפגשים טיפוליים, ייצוג הבית על חלקיו השונים משמש אבן דרך משמעותית להיכרות האדם את עצמו. טיפול באמנות מאפשר להעניק לייצוג מנטלי מופנם זה גם ביטוי פיזי באמצעות החומר. הוא יכול גם לסייע במתן מענה לשאלות על אודות החומרים הנפשיים והפיזיים שמהם צמחנו. השיטוט בין ייצוגי הבית בטיפול בתקופה שבה "קיר נופל", כולל בהכרח גם מפגשים עם הריסות ועם אובדנים, עם חוויות רגשיות עוצמתיות הנעות בין ייאוש לבין תקווה, בין שייכות לזרות, וגם עם המשאלה לתקן ולהתמיר את האל־ביתי לקוטב הביתי. העיסוק בייצוגים אלו הוא חלק משמעותי בתהליכי טיפול ושינוי, וכן, כפי שראינו במהלכי היצירה של האמנים – בתהליכים שבין גילום לתיקון.

מקורות

- אטון, מ' (2007, 9 במאי). מקום האין – הבית חזק ממני. מארב: כתב עת לאמנות ולתרבות. אטינגר, ב"ל (2001). ה'אלביתי' הרחמי, הבזקים של התבייתות ייחוד ואפקט ה'ביתי'. <https://journal.bezalel.ac.il/he/protocol/article/3435>
- אלול, ה' (2010). ייצוגים של בית, אם וילד בטיפול באמנות במסגרת פנימייה. בין המילים: כתב עת לטיפול באמצעות אמנות. <https://www.smkb.ac.il/arts-therapy/>
- בשלאר, ג' (2020). הפואטיקה של החלל. הוצאת בבל. (פורסם לראשונה 1957) גמפל, י' (2010). ההורים שחיים דרכי (ת' מישור, תרגום). כתר.
- ויניקוט, ד"ו (2007). המקום בו אנו חיים. בתוך: משחק ומציאות (עמ' 122-127), פסיכואנליזה. (פורסם לראשונה 1971)
- ויניקוט, ד"ו (2009). פחד מהתמוטטות. בתוך דונלד ו' ויניקוט: עצמי אמיתי, עצמי כוזב (עמ' 287-300). סדרת פסיכואנליזה. (פורסם לראשונה 1963)
- ויניקוט, ד"ו (2009). מושקעות אמהית ראשונית. בתוך דונלד ו' ויניקוט: עצמי אמיתי, עצמי כוזב (עמ' 145-153). סדרת פסיכואנליזה. (פורסם לראשונה 1963)
- חכם, מ' (2020). הבית שבבית: שיח דומסטי והמצאת האשכנזיות המודרנית 1920-1970. הוצאת גמא.
- יה"ת – האגודה לטיפול באמצעות אמנויות בישראל. <https://www.yahat.org/>

- לוי, א' (2012). הבית והדרך: עיונים בדמיון הפסיכואנליטי. רסלינג.
- לוי, ז' (1986). הרמנויטיקה. ספרית פועלים, הקיבוץ המאוחד.
- לח, א', גברון, ת' ובת אור, מ' (2023). הסטודיו הבטוח: מרחב יצירתי קהילתי כמענה חירום בעקבות אירועי אוקטובר 2023. טיפול באמנויות: מחקר ויצירה במעשה הטיפולי, 12(2), 1610-1601.
- לינק-סקופ, ר' (2024). "להחזיר את האור": יומן ויזואלי בשיטת "דפי נפש" כהתערבות המחברת למשאבי תקווה וחוסן. פסיכולוגיה עברית. <https://www.hebpsy.net/articles.asp?id=4728>
- מטרי, י' (2005). בית לנפש: החיפוש אחר העצמי האמיתי והמרחב הנפשי. מודן.
- מיטשל, ס' (2009). האם יכולה האהבה להתמיד? (מהדורה שנייה). תולעת ספרים.
- מילנר, מ' (2006). תפקיד האשליה ביצירת סמלים. בתוך טירופו הכבוש של האדם השפוי: ארבעים וארבע שנים של מחקר פסיכואנליטי (עמ' 116-147). תולעת ספרים. (פורסם לראשונה 1952)
- מסינג, ע' (2005). ייצוגים של הבית כמשקפים את כשל הסביבה המוקדמת במהלך טיפול באמנות עם ילדי פנימייה. עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך בטיפול בהבעה ויצירה, אוניברסיטת לסלי, נתניה.
- מרקמן, ד' (2013). כשהחסי הופך לגלוי: פסיכותרפיה באמצעות אמנות. רסלינג.
- עדן-אלמוגי, ס' (2021). הבית הפסיכו-גיאוגרפי: מודל לעבודה פסיכואנליטית עם ייצוגי בית המגורים כאובייקט פנימי/חיצוני. שיחות: כתב-עת ישראלי לפסיכותרפיה, 35(2), 149-140.
- עפרת, ג' (2010). הבית קם ונופל. המחסן של גרעון עפרת. <https://gideonofrat.wordpress.com>
- פרויד, ז' (2012). האלביתי, בתוך, זיגמונד פרויד: האלביתי (עמ' 41-88). רסלינג. (פורסם לראשונה 1919)
- צבר בן-יהושע, נ' (2001). מסורות וזרמים במחקר האיכותי. דביר.
- קליין, ב' (2022). בחזרה הביתה – הבית הפיזי כמעטפת נפשית. בינינו: כתב עת ישראלי לפסיכותרפיה פסיכודינמית, א(1), 10-1.
- שוב, מ' (2015). המלחמה על הבית – עדות מקומית. הרצאה במסגרת כנס "הבית", המחלקה לעיצוב של סמינר הקיבוצים, תל אביב.
- Betensky, M. G. (1995). *What do you see? Phenomenology of therapeutic art expression*. Jessica Kingsley Publishers.

- Bick, E. (1986). Further considerations on the function of the skin in early object-relations, findings from infant observation integrated into child and adult analysis. *British Journal of Psychotherapy*, 2, 292–299.
- Bion, W. R. (1965). *Transformations*. Heinemann.
- Braun, V., & Clarke, V. (2020). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative research in psychology*, 3(2), 77–101.
- Dune A. J. (2021). *Easing Transition: The journal as a transitional object for adolescents in emergency shelter Care*. Faculty of Art Therapy Program, Indiana University.
- Freud, S. (1919). DAS UNHEIMLICHE. GESAMMELTE WERKE: XII, 229–268.
- Josselson, R (2004). The hermeneutics of faith and the hermeneutics of suspicion. *Narrative Inquiry*, 14(1), 1–28.
- Linesch, D. (1994). “Interpretation in art therapy research and practice: The hermeneutic circle”. *The Arts in Psychotherapy*, 21(3), 185–195.
- Seiden, H. M. (2009). On the longing for home. *Psychoanalytic Psychology*, 26(2), 191–205.
- Shtern-Eden, O., & Bat-Or, M. (2022). Home representations of at-risk children in a shelter: Integrating children’s house-drawings and play. *International Journal of Art Therapy*, 28(3), 125–134. <http://doi.org/10.1080/17454832.2022.2146730>
- Winer, N., Nuttman-Shwartz, O., & Huss, E. (2021). “A Home of My Own”: The experience of children of international migrants. *Clinical Social Work Journal*, 49, 325–335. <https://doi.org/10.1007/s10615-021-00811-1>
- Winnicott, D. W. (1971). The Place where we Live. *Playing and Reality*, 17, 104–110.
- Rank, O. (1924). *The trauma of birth*. The Publication, Inc.
- Robbins, A. (1987). An object relation approach to art therapy. In J. A. Rubin (Ed.), *Approaches to art therapy: Theory and technique* (pp. 63–74). Brunner/Mazel.
- Royale, N. (2003). *The Uncanny*. Manchester University Press.